

ЕЗИКЪТ НА ПОГОВОРКИТЕ

В жанрово отношение поговорките винаги вървят заедно с пословиците; някои изследвачи дори не правят разлика между тях. "Пословиците – отбелязва Цветана Романска – са кратки, често двучленни изречения, които предават сбито и в емоционална форма дълбоки мисли и широки обобщения от наблюдения върху живота". А за поговорката същата авторка пише: "Поговорките обикновено са устойчиви, съвършено кратки изречения, които се явяват извод от единични наблюдения върху живота и най-често изобразяват комични състояния". Следователно според видната наша фолклористка различията между пословиците и поговорките могат да бъдат сведени до: пословиците са "кратки, често двучленни изречения", а поговорките са "съвършено кратки изречения", т. е. пословиците са твърде често по строеж сложни изречения, а поговорките – прости и то "кратки". Освен това се прави разлика и в съдържателен план: с пословиците се предават "дълбоки мисли и широки обобщения от наблюдения върху живота". Ако се обърнем към примерите, дадени от Цв. Романска, нещата ще изглеждат така:

1. Пословици:

Трай, душо, черней, кожо!

Кучешки живот, кучешко тегло.

Богатите ядат, кога сколасат, сиромасите – кога намерят.

Попски ръце вошени: каквото похвае, залепва.

Допря ножът до кокала.

Ако не може с правда, опитай с бравда.

Женски език от турска сабя по-остър.

Гизда къща не гизди.

Дар сватба не връща.

Лозе не ще дяда Попа, иска чича Пота.

Учен да та бие, прост да та не милва.

2. Поговорки:

Наметнал се като еленски чорбаджия.

Навъсил се като Стара планина.

Сърби го гърбът за тояга.

Подложил му динена кора (под крак).

С решето вода носи.

Ще му месим прещъпулник.

Очевидно е, че при практическото разграничаване между пословица и поговорка посочените от проф. Романска признаци трудно се прилагат и не дават желаните резултати. Не е ясно например защо "Гизда къща не гизди" или "Дар сватба не връща" са пословици, а "С решето вода носи" е поговорка.

Други изследвачи приемат, че пословицата изразява самостоятелно съждение, затова в плана на речта тя е самостоятелно изречение; поговорката не е самостоятелно съждение, а получава свойството на съждение, когато се включи в контекста, т. е., включена в конкретен контекст, тя има значение на съждение. Съществува становище, че пословицата има буквално и преносно обобщаващо (или само преносно-обобщаващо) съдържание, а поговорката няма преносен смисъл. Макар и да има устойчива форма, нейното съдържание се обуславя от преките значения на думите, влизащи в състава ѝ.

Каквито и отлики да посочват между пословици и поговорки, фолклористите признават, че границата между тях е твърде размита. Това им дава основание да говорят за "пословично-поговоръчни изречения (изрази)".

Отликата на поговорката от пословицата е в начина, по който се въвежда в речта. Тъй като представя самостоятелно съждение, изразено с просто или със сложно изречение, пословицата има характер на самостоятелна синтактична единица, съпроводена от пояснението "Дето има една дума", "Дето рекли", "Дето е останала една дума", "Както казват старите хора", "Току тъй не са рекли" и други подобни. Поговорката се включва в контекста направо, без пояснително изречение, напр.:

"– Знам го. Нему ще секвестирате живото, а? Сиромах е той, господин съдия, не закачайте го.

– Сиромах човек – жив дявол!" (Ел. Пелин, "Андрешко").

"– Хубави дъски цепи даскалът – казваха те, – скоро ще ни кара да му ги ковам" (Ел. Пелин, "Душата на учителя").

"Качил я вълкът на гърба си, тя започнала да вика:

– Болен здрав носи, болен здрав носи!

– Какво казваш Кумице?

– Бая си на главата, Кумчо, че ми се вие свят." ("Болен здрав носи". Народна приказка).

Поговорката в първия пример е "Сиромах човек – жив дявол!", тъй като тя представя самостоятелна реплика, без да е необходимо някакво въвеждащо изречение. Във втория пример "цепя дъските" е поговорка, която участва в един индивидуален израз, но запазва характера си на устойчиво (фразеологично) съчетание. В третия пример виждаме как един израз, използван като самостоятелна реплика в народна приказка, получава значение на поговорка.

Поговорката е устойчиво (фразеологично) словосъчетание или изречение (просто или сложно) с преносно (образно или емоционално) съдържание, включвано непосредствено в речта, без специално обяснение за нейния характер. По такъв начин включването на поговорката в речта става по-непринудено, по-естествено, отколкото употребата на пословица. Твърде характерен е следният разказ на П. Р. Славейков: "Дядо Начо беше отворил сергията си и аз се спрях там, та разгледах разните му билки, бурени и коренье.

– Какво искаш, момче? – ме попита дядо Начо.

– Нищо, гледам – му рекох аз.

– Какво гледаш? – попита пак той.

Аз се намерих в затруднение какво да му отговоря и безцелно някак, даже и безсъзнателно, от немай-какво да кажа, продумах почти по детски: "Гледам те, хубавец ли си". "Амчи не съм ли?" – и зе да гледи с две ръце повесилата си голяма и прилична брада и да указва на главата си, като казваше: "Брада царска, глава воденичарска", а коминият му на сергията, хаджи Тумтум някой си прекоросван, прибави на подбив: "Хубавец като стамболец".

Поговорките "Брада царска, глава воденичарска" и "Хубавец като стамболец" се включват непосредно, непринудено в речта на общуващите помежду си.

Естествено е при това положение поговорката да е обикновено по-кратка по състав и по строеж в сравнение с пословицата, но това нейно качество няма задължителен характер.

Видният наш езиковед проф. Любомир Андрейчин намира различието между поговорка и пословица в съдържателен и структурен план. Според него "Пословицата е завършено народно изречение с поучително съдържание, напр. "Блага реч железни врата отваря", "Гарван гарвану око не вади", "Не питай старо, ами патило", "Сит на гладен вяра не хваща" и пр. Често пъти тя има преносно значение"¹. А за поговорката пише: "Поговорката е словосъчетание, което изразява образно някое понятие или явление, но не изразява завършена мисъл, мъдрост или поука, напр. "търся под дърво и камък", "обирам си крушите", "зъб не обелвам", "искам баща си и майка си", "от кумова срама", "ни в клин, ни в ръкав", "от трън, та на глог" и пр."². В съдържателен план пословицата е изречение и назовава мисъл, а поговорката е словосъчетание и назовава понятие или явление. Това становище не е далече от застъпеното тук, но все пак не се покриват. Пословиците и поговорките са толкова близки помежду си, че единият жанр се прелива в другия. Освен това някои пословици могат да бъдат употребени в речта и като поговорки, поради което ние използваме като жанров принцип начина на употребата им в речта.

Пословиците и поговорките имат устойчив лексикален състав и синтактичен строеж. Техен отличителен признак е образно-преносното значение на словосъчетанието или на изречението. Наред с образно-преносното си значение, което има характер на народна мъдрост, на поука, пословицата почти винаги има и непреносно, и необразно значение, т. е. назовава мисъл, произтичаща от свързването на думи с тяхното пряко значение. Поговорките много по-често живеят и се употребяват в речта с тяхното образно-преносно значение, като връзката с прякото значение на думите е твърде избледняла или е вече напълно прекъсната.

Откъм строеж поговорките биват:

1. Поговорки със строеж на фразеологични съчетания и я, напр.: *бия водата да пусне масло* 'Полагам напразни усилия за нещо неизпълнимо', *бия си ума* 'Мъча се да разбере, да проумея, или да разреши нещо', *въртя се като муха без глава* 'Мотая се, лутам се и не съумявам да започна да върша нещо сериозно', *изгоря ми душата* 'Изпитвам силно желание за нещо', *турил съм си очите на гърба* 'Безразличен съм към държането на другите към мене',

лежа по това ухो 'Надявам се, разчитам на нещо несигурно, без да предвиждам евентуални неприятни изненади' и др.³

2. Поговорки със строеж на устойчиви (постоянни) с р а в н е н и я, напр.: *ходи като прозявка, водят го като млада булка, пресяда му като зелена круша, потаил се като плъх в трици, смирява се като дявол в катуна, ядат се като кучета, дели се като крастава коза от стадото* и мн. др.

3. Поговорки със строеж на и з р е ч е н и е, напр.: *На стар кон млада трева. Не било в тикви, че в катуни ли? Не е наша Тодора за пред хора. От вятър дошло, на вятър отишло. От три буки две вретена. Круша под круша пада. Кръвта вода не става. Кърпежът къща държи. Куче срама няма. Каквото Куко, таквот и Пине. Мокър от дъжд се не бои.*

Поговорки са предимно кратки по строеж прости изречения, но както показват примерите, могат да се срещнат и сложни изречения. Обичайни за поговорките, както и за много пословици, са безглаголни изречения, като в немалко от тях се наблюдава синтактичен паралелизъм, напр.:

Дебела сянка, гладна уста.

Лете под сенки, зиме по седепки.

Лете измикар, зиме господар.

Поговорките със синтактична структура на просто изречение обикновено започват с подлога, като допълнението може да се намира пред сказуемото, за да се акцентува смислово върху него:

Гайда къща не прави.

Месец година храни.

Мъртво око сълза не пуца.

Квачка зелена трева не пасе.

Книга дъно няма.

За да се подчертае смислово подлогът, може да се дублира чрез повторно изразяване с лично местоимение за 3 л., напр.:

Колче и той хубост има.

Срещат се поговорки със строеж на въпросително изречение, напр.: *Един ум – за зиме ли, за лете ли?*

От Божик до Коледа колко е?

Бъклица ли чакаш?

Уста защо са, ако не ме хвалят?

Има и поговорки със строеж на подбудително или на възклицателно изречение, напр.:

Да знае Мара, кога е шарен зелник яла!

Хвалете ме уста, гладен съм!

Дано си счупи дяволът краката!

Не си ритай късмета!

Ти баща, ти майка!

Не яде котка сланина!

Глава има ли – капи много!

Кой го бръсне него!

От морфологично гледище поговорките, подобно на пословиците, се характеризират с пестеливо членуване на имената, което в случая се свързва с обобщеното им значение, напр.:

На ланско огнище огън търси.

На свиня звънец и на тиква обръч.

Месец година храни.

Мокри гащи ядат риба.

Лъжа вода не гази.

От вятър дошло, по вятър отишло.

В поговорките най-често се използва сегашно време, което се обяснява отново с обобщителното им значение, напр.:

Сърби го гърбът за тояга.

Не му пее петелът.

С решето вода носи.

Срещат се обаче и минало свършено, и бъдеще време, напр.:

Пусна му мухата.

Остана като жаба на сух вир.

Падна му камък на сърце.

Ще пропее и нашият петел!

Ще му месим прощъпулник.

Обичайно за поговорките е минало неопределено време, като в 3 л. ед. число спомагателният глагол (е) се изпуска, за да се подсили обобщително-констативният характер, напр.:

Подгонил заек, изскачил вълк.

В гора расло, трева пасло.

Кукувица му изпила ума.

В поговорките много рядко се срещат архаични форми и думи.

Изразните средства в тях не се отличават от изразните средства в разговорната реч, където те битуват. Най-естествената им стилистична особеност е **р а з г о в о р н о с т т а**, която пък е свързана с образно-преносното им значение като цялост. Ритмиката, присъща на немалко поговорки, има значение не само за по-лесното им запомняне, но и за тяхната изразителност.

В заключение ще си позволя да цитирам следната мисъл на проф. Цв. Романска: "По отношение на формата си българските пословици и поговорки се отличават със стегната композиция, изразителна мисъл, богата образност, ритмичност, а понякога и със звукови повторения"³.

БЕЛЕЖКИ

¹ Андрейчин, Л. Пословица и скороговорка. – Бълг. език, 1960, № 2–3, с. 252.

² Андрейчин, Л. Цит. съч., с. 252.

³ Романска, Цв. Българско народно творчество. С., 1969, с. 227.